

ԳՐԱԿՈՍԵԿԱՆ

Հ.Գ.Ա.ՀԱՅՐ: Ամբողջ երկիր S. Թուրքմ Պաշտապի
Գուստիանի. Գուստիան Մասեմադարան, Թիւ 21:
Երուսաղէմ. 1941. էջ՝ 382: Գին՝ 3 շիլլին:

Գուստիան Մասեմադարանի այս 21-րդ Մասեմադարան, Հնդկամայի, ողբացեալ Թուրքմ Պաշտապի-արքի յետ մահու հրատարակուած ԲԻԵ երկամի-րութիւնն է և հաւանաբար վերջինը: Հաւանա-բար կ'ըսենք, վասնզի, մասնաւոր ներկայիս տրեւ-տեսական պայմաններուն տակ գէթ առ այժմ, յոյս չունինք որ Սերաստիոյ իր ա'յնքան ար-դիւնաւոր առաջնորդութեանը իբր միակ' բայց այնքան արժէքաւոր գրական յիշատակը կազմող — Յուցակ Չեւադար Ս. Նաւմ վանկը — կարելի ըլլայ առանձին հատորով հրատարակել: Միւս կողմէ սակայն, չենք զգոյրի երբեք ջերմորէն խնդրելէ որ հանգուցեալին այդ աշխատութիւնն այսպէս առիթին իր ամբողջական ձեւովը գրուի հայ բանասիրութեան սեղանին վրայ:

Մասեմադարան 400 մեծագոյն էջերով, խը-նամուած տպագրութեամբ պատկերազարդ այս արժէքաւոր գիրքը առաջին ակնարկով կը կար-ծուի ըլլալ ուղեւորի օրագրական տպագրութե-թիւններ և տեղեկութիւններ միայն, բայց քանի կը խորանայ ընթերցողը, անոր խեղճանչիւր էջերուն վրայ կը լսէ իր ազգին ապագային հա-մար նախանձանիւղի որ իր սիրելի եկեղեցիին պահպանութեանը մասին ամէն ժամանակ և ա-մէն առիթով խորհող ազնիւ հոգիի մը քնարին ձայնը: Ու ո՛չ որ կարծես իր խօսքին ու գրիչին ձայնը ա'յնքան ուժգին աղապատանքով քնար-երգել գիտցաւ վերջին կէս դարու մեր ազգային ու եկեղեցական այնքան ալէկոծ կեանքին մէջ, իրիմեանի քնարէն յետոյ, որքան Թուրքմ Գու-ստիան: Ու պէտք է ընդունիլ որ Հնդկամայի մեր ազգի հեռաւոր մէկ զաւրութիւն անցեալ փառ-քերը, ներկայիս դեռ Նուրջի կայծերն ու աղա-գայի անյուստութիւնը դառնորէն երգող տրտա-նոյն քնար մըն է որ կը սկսի զայն երգողին մատ-նորուն մէջ ոգևորելի՝ երբ եկեղեցական՝ իբր Հայրապետական ներկայացուցիչ, ու ազգային՝ իբր Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան կազմակերպիչ, կրկնակ պարտաւորութիւններով ու իր պաշտօնին խոր գիտակցութեամբը, առ-ժամաբար կը բաժնուի Նեղոսի արիւնէն ու 1916 Յեկտեմբեր 4-ին նաեւ կը նստի զէպի Հնդկաստան, մինչև հեռաւոր ճափա կղզին, ընդարձակ տա-րածութեան մը վրայ ուխտաւ իր ցեղին զա-ւակներուն հաղորդակից ընելու իր զգայուն սիրտը, ու այս կրկնակ առաքելութիւնը ա'յն-պիսի աստն մը՝ երբ Հայ ցեղը, Թուրքիոյ մէջ, անցուցած էր ու կ'անցընէր բնաջնջմի ամենէն անաւոր բաժակը, ու եկեղեցին ազատած բեկոր-ներ անհնարին թշուառութեան մէջ, երևանի դաշ-տէն սկսած մինչև Որնայի անապատը, լեցուցած էին: Ու Հնդկամայի ձերմը իր մէջ կ'ամփոփէ 1916 Դեկտ. 4-1918 Մարտ 20, շաբաթ 16 ամիսներու քիչ մը

Stanleyի Ուղեւորութիւնները վերակողով շահեկան հանապարհօրդութեան մը այլազան նկարագրակա-նը՝ սեղմուած 35 լուսանկար մէջ, երթ ու դարձով:

Գիրքին ընդարձակ ու կանաչաւաղ դաշտը կը բացուի գեղեցիկ պարտիզակով մը՝ ուր այ-ցելու ընթերցողը պահ մը կանգ կ'առնէ «Յառա-ջարանի տեղ» գրուած միայն երկու բայց շատ տպաւորիչ էջերով ծանօթանալու համար գրական դաշտին վրայ ծաղկած այլազան գեղեցիկութիւն-ներուն: Մեծ թանգարանի մը սրահները մտնելէ առաջ, կարծես շատ քնական բերումով, այցե-լուն պահ մը կանգ առնել կ'ուզէ մտաքին վրայ բացուող գրասենեակին մէջ, հո՛ս տեղեկանալու համար օրախերուն մէջ տեղաւորուած հնարի-տական արժէքներուն, տպագրեալ ուղեցոյցնե-րու օգնութեամբ: Այդ զե'րն է որ կը կատարէ Թուրքմ Սերադանի այսուր բոլոր իր միւս հրիտակ-ներուն և մանաւանդ դանտը երկնող մեծ հոգիի մը բոլոր թախիծներուն խորագէտ ծանօթ գրագէտ վարդապետը, որ զգայուն և զգածուած տողե-րով ընթերցողին առջև կը պարզէ բուն գիրքին ծալքերը: Յառաջաբանը խմբագրող վարդապե-տը, գիրքին հեղինակին պէս, կ'մբռնէ որ Հնդկ-կամայի անունին տակ այս և նման այլ հրատա-րակութեանց խկական արժէքը չի՛ կայանար «գիտական ու ուսումնասիրական ընդարձակ ու սպառիչ նկարագրին» մէջ փնտռել բանահիշա-կան նոյապատկ ու հետազոտութիւն, ընդունելով որ անոնցմէ աւելի թանկագին բաներ կան, քան ինչ որ կը պահանջուի նման հատորներէ:

Իբր ծրագիր կամ կառուցուածք, Հնդկամայի, առանց զգալի ըլլալու սակայն, կը բաժնուի եր-կու մասերու: Առաջին մասը, որ կը գրաւէ ա-ւելի քան հարիւր էջ և ինչպէս որ Յառաջաբանին մէջ ալ դիտել կը տրուի, ընդարձակ պատմու-թիւնն է Հնդկահայ գաղութի ծագման, դար-գացման և տնտեսական, կրօնական և կրթական երեսներուն վրայ իր ունեցած արդիւնաւորու-թեանց՝ և այս տեսակետով վերջին աստիճան շահեկան: Պատկէշին մինչև Սուրբայա և Մա-կասար ցրուած այս կարեւոր գաղութիւնը արմատը մէկ է և որոշ. Նոր Ջուղայի գաղթականութիւնը, որ իր առեւտրական գետնի վրայ ունեցած բը-նածին առաւելութիւններով և ի գին ծանր ու յաճախ տաժանելի արկածախնդրութիւններու, քաղաքական փոթորիկներէ հալածական, կտրեր է ահաւոր հեռաւորութիւններ, իր ցեղին ու ե-կեղեցիին դարաւոր կաղնիին քանի մը զօրաւոր այտուցները տանելու տեղեւոյ համար Հնդկաստանի արեգիցի որ յուսով հողերուն վրայ, Այս իսկ տեսակէտով Հնդկամայի հետապնդած նպատակը նոյնն է, գիրքին մէկ ծայրէն միւսը, հետեւի, գրեթէ քայլ առ քայլ և առանց ժամանակագրա-կան երկար ընդհանրութեան, Ջուղայեցոց Հնդկ-կաստանի մէջ սկսած ու ա'յնքան պայծառ ար-դիւնքներով, ազգային, հոգեւոր ու մշակութային երրեակի գիտելներու վրայ շարունակուած ու ար-ձանացուցած յառաջդիմութիւններուն: Ըստ այս-ուղեգիծին, Հնդկամայի կը դառնայ ուրեմն Հին կամ Նոր Ջուղայի ընդարձակ պատմութեան մէկ

թեւր միայն, որ մեծապէս պիտի նպաստէ երջանիկ օր մը այդ կարևոր ու լման աշխատութիւնը ձեռք առնել ուղղովն։ Ու այդ թանկագին պատմութիւնը խմբագրողը անպայման որ իր տրամադրութեան տակ պիտի ունենայ Ձեռնարկ անցնել կեանքը բաղկացնող Հալէպի, Պաղատաի ու Լեհացոց պատմութեան գէթ ա՛յն շրջանները՝ ուր Ձեռնարկեցիք փայլեցան ու օր մըն ալ առ յաւէտ կորսուեցան, իշխանական փառքերու հասնելէ վերջ։ Պէտք է խոստովանիլ որ Հնդկանայի խմբագիրը Ջոզֆանայոց ամբողջական պատմութեան ի՛ր ալ նպաստը բերելու գաղափարէն ալ առաջնորդուած ըլլալ կը թուի, մասնաւորաբար գիրքին առաջին հարիւր էջերուն վրայ։ Յատկապէս պիտի ուզէի շեշտել այս պարագան. վասնզի գիրքին մնացեալ ստուար մասը տարաբախտաբար մնացած է լոկ օրագրական կալուածի մէջ, ու այս՝ հակառակ հեղինակի կամքին որ անկասկած գիրքին ակնարկուած այս մասն ալ պիտի նախընտրէր ազգագրական ծանօթութիւններով, անշուշտ յետագային, երբ պատեհութիւն ունենար։

Դաւրիժեցիի, Դարանաղցիի, Սիմէոն Լեհացիի և Երեմիա Չէլէպիի ու վերջապէս Տիմոթէոս Վրդ. Սափրիչեանի ժամանակագրութիւններէն յետոյ, Թորգոմ Սրբազանի Հնդկանայի մեր զբոսախոյնը զաղթականութեան ցաւագին պատմութիւնն է ու այն իսկ տեսակէտով մեծապէս շահեկան։ Նախորդներուն մէջ սակայն, անտարակոյս ժամանակի բերումով, մեծապէս, գրեթէ ամբողջովին, կը պակսի ուսումնասիրական տարազը, հակառակ անոր որ Դաւրիժեցիէն շատ առաջ իսկ եւրոպացի բազմաթիւ ուղեւորներու կարգին, հայ, յոյն և ասորի ուղեւորներ իրենց նոյն ձևի ժամանակագրութեանց մէջ գիտցած էին մտցնել գիտական տարազ մըն ալ, առաւելաբար կիլիկեան շրջանին։

Թորգոմ Սրբազան, խորապէս գիտակ բանասիրական և ազգագրական արժէքներուն, շնորհաստանի համար տակաւին նաւ չառած, պատրաստուած կը թուի ըլլալ բանասիրական արդիւններով հարուստ Ուղեգրութիւն մը խմբագրել ու նոյնքան յայտնի կ'երևայ որ առ այդ կարգացած ու ձեռքի տակ պահել ուղած է հայ և օտար բազմաթիւ աղբիւրներ, զորս մեծապէս ձոխացուցած ըլլալ կը թուի տեղունի վրայ, իւրաքանչիւր հանդիպածը քաղաքի մէջ հաւաքած ամէն կարգի հայադրուած արձանագրութիւններով և իրադեմներէ քաղած կենդանի վկայութիւններով։ Մեր այս համադման իբր ասպացոյց ա՛յն որ Հնդկանայի Յառաջարանին մէջ կ'ակնարկուի որ Թորգոմ Սրբազան ամէն տեղ, ինչպէս որ կը կարգանք գիրքին շատ մը էջերն ալ, երկիւղած պաշտօնավոր ու գիտական միտքի վայել համբերատարութեամբ, ծնորդրած կամ կանգնած է իւրաքանչիւր տապանաքարի, խաչքարի ու այլ յիշատակարանի առջև և խնամով գիրի առած է զանոնք ու նմանապէս ընդօրինակած Հնդկահայ տասը եկեղեցիներու զիւանատանց մէջ պահուած ու պատմական արժէք ունեցող բոլոր արձանագրութիւնները։ Յայտնի է որ Թորգոմ

Սրբազան խղճմտօրէն կատարած է այս ծանր ու մաշկնեղ և սակայն շատ պատուաբեր աշխատութիւնը։ Հակառակ ասոր սակայն այս կարևոր մատենին ամբողջական ընթերցումը որքան հաճոյքով՝ նոյնքան օգտուելով լրացնելէ յետոյ, ո՛չ նուազ զարմանքով դիտելի որ հանգուցեալին բանասիրական այս հաւաքումները երբեք տեղ ունեցած չեն անոր մէջ, մինչդեռ գիրքին արժէքը մեծապէս պիտի աւելնար, եթէ զօր օրինակ իր հանդիպածը իւրաքանչիւր քաղաքի նկարագրին ու հոն ծաղկած հայ անցեալ ու ներկայ կեանքի նաւորած տողերուն անպայմանօրէն յաջորդած ըլլար արձանագիր տեղւոյն վրայ հաւաքուած բոլոր յիշատակարաններուն։ Կը խորհիմ որ գիրքին հրատարակութեանը հսկող վարչապետներ չեն փափագած անոր մէջ տեսնել Ալիշանի Սիսուանը կամ Ուլոյստեանի Հայ կեսաւիան։ Բայց այդ տեսակէտով իսկ Հնդկանայի պիտի ներկայանար զրական ու բանասիրական կրկին արժէքներով անփոխարինելի մատեն մը։ Օտար նոյն սեռի գրականութեան մէջ, առանց յիշելու դեռ ա՛յնքան բազմաթիւներ, Victor Langloisի Voyage en Cilicie երկհատոր Ուղեգրութիւնները, զրական ու բանասիրական մեծարժէք հատորներ են։ Լանկուա հայերէնի ծանօթ չըլլալով հանդերձ՝ իրեն ուղեկից հայ վարդապետի մը օգնութեամբ մի առ մի ընթերցանակը տուած և իր գիրքերուն մէջ անցուցած էր մեր կիլիկեան Հայաստանի բազմաթիւ յիշատակարանները, երբ նման յօդուութիւն մը յիշան առած չէին կիլիկեցի հոգեօրականներ, ամէն դիւրութիւն ունենալով հանդերձ։ Եթէ ընդունինք պահ մը որ այս ձևը կրնար Հնդկանայի առաւելապէս զգրական ու հայեցողական կերպարանին ստուեր բերել, ինչ որ հիշող չէ անշուշտ, կարելի էր բոլոր այդ հաւաքումները, առանձին գիտակարգութիւններով, անցունել գիրքին ի վերջ, իբր Յաւելուած նոյնիկ, հոգ չէ թէ այդ ծրագրով գիրքը ստանար կրկին ծաւալ ու հետեւաբար նիւթական կրկին զոհողութիւն։ Ու քանի որ ողբացեալ հեղինակը լիովին կատարած էր գիրքին մէջ անպայմանօրէն իր տեղը ունենալու կոչուած այդ տաժանելի աշխատանքը, արդար էր որ յարգուէր իր սկզբնական ծրագրի։ Եւ վստահ եմ որ այս գեղեցիկ գիրքը չուտով պիտի ունենայ իր երկրորդ տպագրութիւնը, մեր առաջադրած ձևով, արգարացնելու համար ընտրադոյն զոյրութեան ու պատմութեան ծառայած ըլլալու՝ կոչումը։ Ուշադրութիւնս գրաւեց որ հեղինակը ո՛չ մէկ տեղ յիշատակութիւն չըներ իր ուղեւորութեան ընթացքին հայ եկեղեցիներու կամ ազգայնոց մօտ հանդիպածը հայերէն ձեռագիրներուն։ Անպայման որ, հոգ չէ թէ քիչ թիւով, հայերէն ձեռագիրները գտնուած ըլլան Հորոսած ու պանդուխտ բարեպաշտներու հետ մինչև ձա՛վա ուղեւորած։

Գիրքին մնացեալ մասը, գրեթէ 300 էջերու մէջ տեղմուած, ուղեւորի զմայլելի օրագրութիւններ, տպաւորութիւններ՝ քիչ մը ամէն հանդիպումի յատուկ, ու նաև տեղեկութիւններ

հայ և օտար ապրումներու շուրջ, իր ներկայ ձևին մէջ սակայն, ինծի համար դէժ, շատ աւելի շահեկան է, քան գիրքին առաջին մասը: Վասնզի ի՞նչ է վերջապէս նպատակը այդ երկարաշունչ ու շատ մը հանգստաւէտ ու հաճելի պայմաններու տակ իսկ կատարուած տաժանելի ու վատնգաւոր ուղևորութեան մը: Եթէ հայրապետական հրամանի մը կամ հրաւերի մը սիրայաւար կատարումն է, իբր նուիրակ ու հովիւ, երթալ տեսնելու համար ազգին ցիրուցան բնկորները ու այս առթիւ իբր պայմանագրական պարտականութիւնն ու յաճախ իբր զրօսանք, օրագրութեան ձևի տակ պահել ուղևորի տպաւորութիւններ, այսքանը շատ սահմանափակ աշխատութիւն մը պիտի ըլլար. ու թորգոմ Սրբազանի հոգին ու միտքը կրող սեւ կրօնաւոր պիտի չերէր երբեք սահմանափակուիլ օրագրի մը ննդ ու անշիջ պարագիծերուն մէջ: Զնդկահայոց համար ալ, նմանապէս, բոլորովին անբաւարար ու աննպատակ պիտի ըլլար լուցուած մոմկէշներէն յետոյ սպասել հնօրեայ եկեղեցւոյ մը առջև, ընդունելու համար մէկը որ Մայր Աթոռի անունը և շիջելափառ հայրենիքի մը հառաչանքը պիտի բերէր իր հետ: Աւելի քան երեք դարու ազգային, հոգեւոր ու մշակութային երբեմն այնքան նոխանցեալ մը ապրող շնդկաստանի հայութիւնը վերջապէս պէտք էր խորունկ մտածումի առարկան ընէր իջմիածնի սրբազան Նուիրակը, ու ողբացեալը իր այս հոյակապ երկասիրութեամբ, աւաղ վերջինը ըլլալու դատապարտուած իր սակեղէն հրիտակներուն մէջ, կուգայ իրապէս արդարացեալ իր վեհաշուք ու առաքելատիպ պաշտօնը, «՛՛ միայն ամէն տեղ իր հոգիին կրակը վառելով շնդկահայոց տակաւին հայրենի ու հոգեւոր ամէն զգացումի առջև բարաստուն սիրտերուն մէջ, այլ այդ սիրտերը ուղելով յարաշարժել, որպէսզի հեռաւոր օտարութեան մէջ ծաղկող հայրենի այդ անդաստակը չցամբի, չարունակուած տեսնելու եռանդով շնդկահայոց դիրքն ու անունը, ազգերու, ցեղերու, կրօնքներու և լեզուներու այդ անսահման հնոցին մէջ, թորգոմ Սրբազան, հմուտ իր ցեղի անցեալ պատմութեան բոլոր շրջաններուն ու ծածօթ հայ գաղթականութեան պատմութեան, սոսկումով կը դիտէր իր հանդիպած բոլոր քաղաքներուն մէջ երբեմնի ճոխ ու ազգային զգացումով տոգորուած շնդկահայոց ապագային ներկայացնելիք վիճակը՝ ձուլումով անհետացում, ու բաժնուելէ առաջ անոնց կուտայ հրաժեշտի իր ողջոյնը, կալկալիս մայրաքաղաքին մէջ, ուր զխառնաբար ինքը լսողներու հոմ բաղմութեան առջև կը պարզէ շնդկահայ գաղութի ապագան, դայն լեռնաբարահայոց երբեմն չէն գաղութներու այսօրուան տխուր վիճակին, Նուիրակը կուգէ սրբաբացօրէն խօսիլ, տալով իր գործնական թելադրութիւններն ու սրտագրաւ պատգամները, անընդհատ տանըմբց ամիսներ զինքը շրջապատող ու իր խօսքին ու լրջութեանը հմայքին տակ ապրող իր աշխիւ ու հաւատացեալ ազգակիցնե-

րուն, նման այն զարմանալի միջատին՝ որ իր ձուլիները թափելէ առաջ, իր շուրջը մեծած փոքրիկ ճճիներ ու օրդեր կ'ամբարէ, թխտումն քիչ յետոյ վերահաս իր մահուամբ անսուալ չձգելու բնազդով իր ձագերը: Թորգոմ Սրբազան կը կատարէ այդ պարտականութիւնը, հոգեւոր ու բարոյական իր անունըր տալով շնդկահայոց, որպէսզի իր մեկնելէն վերջ, անոնք հոգեւորապէս ու մտաւորապէս չմեռնին ու շարունակեն դեռ պահել իրենց անցեալ ու կենսունակ դիրքը: Պահ մը յուսահատ շնդկահայոց մօտիկ ապագային ու յափշտակուած անոնց անցեալ փառքերէն, ահագին կորով կը սպասէ իր հրաժեշտի այդ բաժնախօսութեան մէջ, (էջ 38), շնդկաստանի ողկիւնին վրայ նաեւ մը պէս ծիսացող հայկական գաղութը ընկղմելէ ազատելու նպատակաւ: Պէտք է պահել, կ'ընէ, հայ կրօնն ու եկեղեցին, հայ լեզուն ու գրականութիւնը, մանաւանդ լայնելուն, որ իրենց համար գրեթէ մեծած կամ անխօս լեզուն մը դարձած է ներկայիս: Խաղաղ ծովու մը վրայ ստեղծող շնդկահայ մը մէջ յանկարծ լրջութեամբ անախորձի մը պէս, Հայրապետական այցելուն է որ կը հնչեցնէ ահազանգը, բնազդական ուժգին մղումով մը: Եկեղեցի ու դպրոց կը դռէ այցելուն ու նաեւ ազգային կեանքը, ապրեցնելու համար այդ թանկագին գաղութը: Ու իբր միակ գործնական դարման, կ'առաջարկէ շնդկահայոց ուրոյն առաջնորդութեան մը կազմակերպութիւնը, շարժալի այն ողջմիտ համագումարէն՝ որ Նոր Ջուղայի Առաջնորդարանը նիւթապէս անկարելի է որ կարենայ հասնիլ Արարիոյ ծովէն մինչև շնդկաշին և Մալաթիան արշալոյսաբոց ցրուած այս հեռաւոր գաղութին ազգային և հոգեւոր պէտքերուն: Ու զեռ շարունակելով՝ «տարիներու փորձը և ներկայ իրականութիւնը անոր անժխտելի ապացոյցն են», ճաշնապատի լեզուն այս խօսքերէն ի վեր քառորդ դար անցած է ահա՝ ու զժախտաբար չէ իրականացած օղբացեալ նուիրակին այս ողջմիտ ծրագիրը, անօր համար արդեօք՝ որ շնդկահայի Նոր կը հրատարակուի...: Ու ինչպէս կարելի էր իրականացնել երբ շնդկահայոց ընդարձակ գաղութին հոգեւոր, ազգային ու կրթական վարչութիւնը իրեն սահմանափակող Նոր Ջուղան ինքն իսկ չունի առաջնորդ, ու այս աւելի քան առաջ տարիներէ ի վեր, շնդկահայի ես կը հաւատամ որ շատերէ առաջ թորգոմ Սրբազանի մարզած եռանդուն վարդապետները պիտի կարգան ու անոր էջերուն մէջ տեսնեն իրենց ապագայ գործունէութեան ընդարձակ հորիզոններ, փրկելու համար այդ պատուական գաղութը վերահաս կորուստի վտանգէն: Խաղաղ և Մանչուսիա ալ աւելի հեռու են Սուրբաբայան: Ու յետոյ, այս դիրքը պէտք է որ կարգայն ու իր ընտանիքին մէջ պահէ իւրաքանչիւր հնդկահայ, ի հարկին ապահովելով նոյնիսկ գիրքին անդիմելի թարգմանութիւնը: Այլապէս այսօրու ժամանակներուն պիտի մնայ ընդ միշտ Սրբազանին «յետ մահու» վերջին հրիտակը և կամ գրական Նոր հատոր մը, դայն խմբագրողին ղեկին միայն սիրահար եղբայրներուն համար: շնդկահայի պէտք ունի վերականգնացման, եթէ տակաւին ուշ չէ սակայն...»

Երուսաղէմ
28/5/1941

ԱՐՏԱՆԱԶԴ ԱՐՔԵՊՈՍԿՈՊՈՍ